

Izlaganje sa znanstvenog skupa
UDK 321.011.5:321.64

Demokracija i nacionalizam — jedinstvo ili protuslovlje?

EGBERT JAHN*

Sažetak

Demokracija u Istočnoj Evropi ima samo jednu, ali u većini slučajeva samo malu i slabu šansu, naime kao nacionalna demokracija, kao demokracija u nacionalnim državama s više ili manje izraženim etničkim državnim rezonom. Nacionalna se država misli isključivo kao etnokracija, kao samoodređenje naroda u etničkom smislu, kao vladavina naroda (etnosa) nad samim sobom. Istok ne može oponašati zapadnu povijest državnog nacionalizma i razvoja zapadne demokracije; on demokraciju i pravnu državu mora stvoriti na svojim vlastitim iskustvima i povijesnim pretpostavkama. Stvaranje nacionalne države etnonacionalizmom očito je povijesna pretpostavka za nastanak stabilnih država, koje tek omogućuju gospodarski i kulturni razvoj građanskog društva i razvoj demokratskih struktura.

1. Raspad socijalističke Istočne Evrope u etnonacionalne države

Socijalistička Istočna Evropa (uključujući sovjetsku Aziju) sastojala se od devet država, od čega ih je pet bilo nacionalnih s dominantnim etničkim obilježjem (Poljska, Mađarska, Rumunjska, Bugarska, Albanija), tri višenacionalne (Sovjetski Savez, Jugoslavija, Čehoslovačka) i jedna podijeljene nacije (NJDR). Preživjele su jedino nacionalne. Država podijeljene nacije sjedinila se s ostalim dijelom nacije u Saveznu Republiku Njemačku. Tri višenacionalne države dosad su se raspale u 22 države, od kojih su dvadeset nominalno nacionalne države, jedna država nacionalnosti s izraženom nacionalnodržavnom pretenzijom (Ruska Federacija) i jedna višeetnička država.

Višeetnička država — Bosna i Hercegovina — počela se raspadati u svoje etnonacionalne komponente čim je proglašena njezina neovisnost. Iz Ruske Federacije mnogi narodi još pokušavaju izvući svoju vlastitu nacionalnu državu, odnosno odbijaju uopće uključiti svoje teritorije u Federaciju (Tatarstan, Čečenija). I druge se nacionalne teritorije (Abhazija) pokušavaju osamostaliti kao nacionalne države. Moldavija teži tome da se jednoga dana ujedini s Rumunjskom. Južna se Osetija hoće ujediniti sa Sjevernom Osetijom, armenski Nagorni Karabah s Armenijom.

* Egbert Jahn, profesor političke znanosti Sveučilišta u Frankfurtu.

Dosad su se osamostalile ili ujedinile samo postojeće pojedinačne nacionalne države. Razrušene su samo nadnacionalne državne strukture, a to je, očito, bio bitan razlog što je prijelom na Istoku — u usporedbi s ranijim prevratima — dosad protekao neuobičajeno mirno. Međutim, već ima naznaka da se relativno etnički jedinstvena naseljena područja počinju organizirati kao novi nacionalni teritoriji, zahtijevaju autonomiju ili se čak odvajaju od svoje dosadašnje države (Dnjestarska Republika). Jedino su Srbija i Crna Gora dosad osporile granice pojedinačnih država Jugoslavije i otišle korak dalje, pokušavajući čak silom izmijeniti postojeće etničke granice. Posljedica je ne samo rat između država za teritorije nego i genocidna politika etničkoga proganjanja.

Etnonacionalizam u istočnom zemljama KESS-a u biti je jezični nacionalizam, iako se često pojačano ili znatno modificira sviješću o zajedničkomu (zbijskomu ili tobožnjemu) porijeklu, vjeroispovijesti ili zajedničkom naseljenom teritoriju. Od 27 nacija nekadašnjega socijalističkog Istoka, koje su stvorile vlastitu, međunarodno priznatu državu (tu uračunavamo i Makedoniju), 23 su jezične nacije. Svaka od nacionalnih država samo je nominalno nacionalna država; osim titularne nacije, u svakoj od tih država žive i više ili manje brojne i opsežne nacionalne skupine. Jedna od jezičnih nacija — naime, Rumunji — zasad je još podijeljena u dvije države. Moldavska nacija vjerojatno je samo prijelazna politička nacija.

Jedino 25. jezična zajednica ne formira nacije prema unutra, već samo prema van. Ali ona je takva da već u imenu i, osim toga, pismu (ćirilčki srpski, latinički hrvatski) sadrži razdvajanje, srpsko-hrvatsko. Ona je unutra rascijepljena u tri vjeroispovijesti, ali prema van jezičnonacionalno odvojena je od ostalih inojezičnih pripadnika iste vjeroispovijesti.

Muslimani u Bosni i Hercegovini ne osjećaju se kao dio zajedničke nacije s muslimanskim kosovskim Albancima. Oni iz tjedna u tjedan sve jasnije postaju jedine pristaše nacionalne države Bosne i Hercegovine. Regionalni patriotizam Srba i Hrvata te zemlje, pod unutarnjim i vanjskim pritiskom etnonacionalizma, topi se u političku marginaliju.

Hrvati nisu dio katoličke nacije po sebi, nego su katolički Hrvati. Ne postoji, dakle, nijedna nacija koja svoju granicu s drugim nacijama ne određuje bitno jezičnom granicom, s jednim izuzetkom unutarnjih nacionalnih granica u srpsko-hrvatskoj jezičnoj skupini.

Hoće li regionalni patriotizam srpskih Crnogoraca biti dovoljno dugo jak da bi trajno mogao djelovati stvarajući naciju, vjerojatno je dvojbeno, ali nije isključeno.

Također, tamo gdje je regionalni patriotizam (odnosno ekonomsko-socijalni interes za prvenstvo regionalnoga identiteta) za svijest o državi zasad jači nego svijest o jezično-etničkoj zajednici, što je posljednjih mjeseci bitno olakšalo stvaranje nacionalnih država, dakle osobito u 25 milijuna Rusa izvan Rusije, postoji svijest o jezično-etničkoj različitosti naspram titularnoj naciji. Politička opcija za državu titularne nacije redovito ne sadrži ni na koji način nakanu ili spremnost etničkoga asimiliranja u titularnu naciju.

Ništa ne može bolje pokazati jačinu i istodobno problematiku sadašnjega etnonacionalizma od dramatičnih državnih, unutarpolitičkih, gospodarskih te kulturnih i moralnih procesa raspadanja, kojih su posljedice za ljude u bivšoj socijalističkoj Istočnoj Evropi katkad barbarske zbog sloma komunističke partijske vladavine. Ništa ne može predočiti nemoć svakoga državljanškoga nacionalizma i internacionalizma, svakoga anacionalnoga humanizma i pacifizma kao ovdje kratko skicirana hegemonija etnonacionalnoga državnog razloga.

2. Nadnacionalna velika država ili etnonacionalna mala država?

Vraća li se Istočna Evropa u »nacionalizam 19. stoljeća« i u državice?!¹ Je li to trijumf iracionalnosti nad racionalnošću, ideje nad interesom, prošlosti nad budućnošću? Zacijelo, uvelike »da!«, ali u biti »ne!«. Čini mi se da je Istočna Evropa — vrlo kasno — napokon dosegla 20. stoljeće i sada nadoknađuje proces stvaranja, ponegdje krvavo, ali najčešće bez krvi, koji je Zapadna Evropa već ranije prošla. Taj proces vjerojatno predstoji velikim dijelovima Azije i Afrike još u 21. stoljeću. Nacionalizam 19. stoljeća mogao bi biti samo skromna regionalna predigra nacionalizmu 21. stoljeća.² Stvaranje nacionalnih država pratili su u Zapadnoj Evropi gotovo uvijek mnogo dulji ratovi i mnogo odvratnije prolijevanje krvi nego što je to dosad bio slučaj u bivšoj socijalističkoj Evropi.

U istočnome prostoru KESS-a danas nema više nacionalnih država negoli u Zapadnoj Evropi, ni vrlo malih ni osobito velikih. Ni nastanak desetak novih država ne bi dao bitno drukčiju sliku od zapadnoevropskoga pluralizma država. U Zapadnoj Evropi, prvenstveno u Njemačkoj, prevladava ideologija velikodržavlja, temeljna nesklonost stvaranju manjih, navodno »za život nesposobnih« sitnih država. Sve države, čak i one velike kao Njemačka, danas mogu preživjeti jedino u međunarodnoj ekonomskoj ovisnosti. Ali nijedna mala država nije morala propasti zbog svoga gospodarskoga bankrota. Je li Zapadna Evropa doista tako nesretna što postoje Monako, Lihtenštajn, Luksemburg, Švicarska i Danska, što se Belgija odvojila od Nizozemske, Irska od Engleske, Norveška od Švedske, Finska od Rusije, Austrija od Njemačke?

Velik dio zapadne javnosti vjerovao je da se jedinstvo država kao što su Jugoslavija, Sovjetski Savez i Češko-Slovačka mora braniti i mimo volje većine manjih naroda u tim državama. (To što vlade moraju ustrajati na statusu quo država veoma

¹ Veliko i malo uzimaju se ovdje uvijek kao relativne veličine u odnosnome političko-geografskome kontekstu, ne kao apsolutne veličine opsega teritorija ili pučanstava.

² Iluzije (osobito upadljive u pogledu Jugoslavije) ima očito Eric J. Hobsbawm, *Nationen und Nationalismus*, Frankfurt 1991, str. 220; skeptičniji je Ernest Gellner, *Nationalismus und Moderne*, Berlin 1991, str. 180; realniji je Peter Alter, *Nationalismus*, Frankfurt 1985, str. 128. Ali i on je još mislio o Sloveniji i Jugoslaviji: »Državna lojalnost Slovenaca čini se da upućuje na to da putokazni pokušaj Jugoslavije da se omogući zajednički život raznih nacija i nacionalnosti u federativno organiziranoj višenacionalnoj državi predstavlja odlučan napredak u dugoj povijesti toga problema« (str. 139).

dugo, ima dobre međunarodnopravne i smislene pragmatičko-političke razloge.) Ta zapadna javnost mislila je da su te države dosegle pripravan stupanj evropske integracije. I sâm sam u travnju 1989. godine izrazio sumnju, ali ipak i umjerenu nadu: »Za mirovnu politiku bilo bi optimalno kad bi neruski narodi u Sovjetskome Savezu i u Istočnoj Evropi tražili nacionalnu emancipaciju, ne zaobilaznim putem nacionalne suverenosti, nego kad bi nacionalnu autonomiju nastojali naći izravno u okviru postojećih sovjetskih, istočnoevropskih i sveevropskih asocijacijskih oblika.«³

Troje je predviđeno pri obrani državnoga status quo. Tri spomenute višenacionalne države i država podijeljene nacije nisu nastale dobrovoljnim udruživanjem, odnosno razdruživanjem zastupljenih nacija, već pretežno osvajačkim ratovima i međunarodnom vojnopolitičkom prisilom. (Ujedinjena Evropa želi, a, i zacijelo jedino i može nastati dobrovoljnim udruživanjem nacionalnih država.) Te države prvenstveno nisu znale u desetljećima svoga postojanja naknadno dobiti legitimnost, bez koje ne može opstati nikakva demokratska država i bez koje se neće realizirati demokratska, integrirana Evropa — bilo kao snažan integrirani savez država ili također kao savezna država. Bilo kako bilo, nedemokratska prirodna mana istočnih »non-nation states«⁴ nije nikada prevladana. Nije se u pučanstvu formirala dovoljna svijest o jugoslavenskoj, češkoslovačkoj ili istočnonjemačkoj državnoj naciji, a zacijelo niti bosanskohercegovačkoj.

Na koncu, a to je u suvremenosti bilo presudno, nije nastala iskustveno u istočnoevropskome prijelomu ni jedna jedina sovjetska ili češkoslovačka demokratska stranka koja bi bila sposobna naslijediti komunističke državne partije, a Markovičeva jugoslavenska Reformska stranka nije imala značajnu podršku u politički najznačajnijim etnonacijama — Srbima, Hrvatima, Slovencima i kosovskim Albancima. U te četiri zemlje nije, uostalom, nastala nijedna nova nedemokratska državna stranka. Propagiranje sovjetske, jugoslavenske, istočnonjemačke ili čak češkoslovačke demokracije bilo je fantomom mnogih zapadnih i ponekih istočnih intelektualaca. Demokratizacija Sovjetskoga Saveza, Jugoslavije, Njemačke Demokratske Republike i, na koncu, također Češko-Slovačke značila je ukidanje Sovjetskoga Saveza, Jugoslavije, Njemačke Demokratske Republike i čak Češko-Slovačke, koja se mogla oslanjati na stanovitu demokratsku tradiciju.⁵ Te su se države mogle povijesno očuvati jedino zadržavanjem komunističke partijske vladavine, a da bi se ova spasila, moralo se riskirati uspostavljanje krvave partijske i vojne diktature. A jedino bi se barbarskom nacionalnoimperijalnom osvajačkom politikom mogla pokušati restauracija Jugoslavije ili Sovjetskoga Saveza. Sve drugo bilo je, i jest,

³ *Zur Zukunft Ost- und Mitteleuropas*, u: *Osteuropa 10/1989*, str. 901; usp. također Christoph Royen, *Osteuropa: Reformen und Wandel*, Baden-Baden 1988, str. 95-123.

⁴ John Breuilly, *Nationalism and the State*, Chicago — Manchester 1985, str. 12.

⁵ Prva se čehoslovačka republika oslanjala, dakako, na Masarykovu ideologiju jedne čehoslovačke (etno)nacije, koja je u Slovačkoj naišla na vrlo slab odjek i nije podsticala državljansku integraciju Nijemaca, Mađara, Rusina i Poljaka u zemlji.

nemoćno fantaziranje planera velikoga tržišta i ustavnih patriota, koji apstrahiraju zbiljske povijesne uvjete demokracije i gospodarskoga razvoja. Politički je besmisleno kada nostalgičari za carstvom optužuju kobni nacionalizam koji je razorio Austro-Ugarsku, svetu Rusiju, Sveto Rimsko Carstvo Njemačke Nacije, koje se ponekad u Njemačkoj i Austriji slavi kao protoevropsko, Sovjetski Savez, Jugoslaviju i čak Češko-Slovačku. To prvenstveno odaje potpuno nerazumijevanje uske povijesne povezanosti između demokracije i nacionalizma.

Stvar je odlučena, istočni Evropljani idu, jednako kao i većina zapadnih Evropljana, putem nacionalne države etničkog obilježja, riskirajući pri tome ratove, pa čak i genocide. »Ponovno ujedinjenje« narodâ moguće je jedino u budućim međunarodnim i nadnacionalnim kooperacijskim strukturama Istočne Evrope i čitave Evrope te Evroazije. To bi se moglo odvijati mnogo brže nego u dosadašnjoj poratnoj povijesti Zapadne Evrope ako se uspije razviti razumna nacionalna politika dijeljenja i nacionalno pravo na rastavu.

Sve višenacionalne države koje pretežno brani još samo jedna nacija postaju *de facto* nacionalnoimperijalne države. U takvim odnosima ne može postojati, na Istoku isto tako kao u međunarodnoj politici, više nikakvo drukčije političko ponašanje koje ne povlašćuje jedan ili drugi nacionalizam, ili (potencijalno) demokratski nacionalizam, koji se oslanja na volju pučanstva, ili nacionalni imperijalizam koji nastoji ovladati teritorijama i ljudima, koji ne žele živjeti u državi okupatorske nacije.

Izvršena je podjela istočnoevropskih velikih država s nacionalnoimperijalnim obilježjem na nacionalne države. Buduća demokratska Evropa može postojati jedino ako shvati neuspjeh većine država nacionalnosti i eksplozivnost etnonacionalizma, dakle također nepriznate etnokracijske korijene zapadnih demokracija.

Drugim riječima: Demokracija u Istočnoj Evropi ima samo jednu, iako u većini slučajeva zacijelo samo malu i slabu šansu, naime kao nacionalna demokracija, kao demokracija u nacionalnim državama s više ili manje izraženim etničkim državnim razlogom. Kako se može objasniti taj višestruko potpuno neočekivan preporod etnonacionalno utemeljene nacionalne države?

3. Državni nacionalizam i etnonacionalizam kao dominantno ustrojstveno načelo modernoga društva

Nacionalizam je dominantno ustrojstveno načelo modernoga svijeta i društva. To je povremeno prikrivano sukobom između Istoka i Zapada. Komunizam nije uspio ne samo u svojoj gospodarskoj i unutarnjoj politici nego prvenstveno ni u svome međudržavnome i unutardržavnome internacionalizmu.

U popularnome *common senseu* Zapadne Evrope, prije svega Njemačke, prevladava, nakon traumatskih povijesnih iskustava integralnoga nacionalizma i, posebice, nacionalsocijalizma, shvaćanje da nacionalist ne može biti demokrat ni demokrat nacionalist.

Nacionalizam se često smatra samo još duhovnim i psihičkim stavom i ponašanjem, koje je obilježeno predodžbom o vlastitoj nadmoći, netrpeljivošću, agresivnošću, iracionalnošću, militantnošću, misionarskom revnošću, mržnjom. Ali ti stavovi nisu ništa posebno nacionalno. Svi su drugi politički pokreti povezani jednakim stavovima i ponašanjima dok su osporavani i dok se pokušavaju probiti unatoč otporu, dakle i demokracija, republikanizam, liberalizam, socijalizam, ekologizam, pa čak i pacifizam, a pogotovo religijski i konfesijski pokreti.

Pejorativni pojam nacionalizam kao politička lozinka iskrivljuje pogled za »oblik nacionalizma koji je danas norma u Zapadnoj Evropi« i za koji, prema Peteru Alteru, »dosad još nedostaje pogodan naziv«. ⁶ Danas se taj »umjereni nacionalizam« često stidljivo naziva »zdravom nacionalnom sviješću« i bitno se razlikuje od risorgimento-nacionalizma ranoga 19. i integralnoga nacionalizma od kasnoga 19. stoljeća time što se nacionalne vrijednosti, interesi i ciljevi stavljaju pored drugih (socijalnih, humanih, religioznih) ili im se, eventualno, i podređuju.

Istraživanju nacionalizma malo pomaže kolokvijalno ograničavanje i, istodobno, širenje pojma nacionalizam (na etničku ksenofobiju, na rasizam, na imperijalizam potkrijepljen nacionalnom sviješću o poslanju),⁷ jer najčešće nedostaju kriteriji za »umjerenu«, »pretjeranu«, »zdravu« nacionalnu svijest ili se mijenjaju vrlo proizvoljno. Često se obrana ili samorazumljivo prakticiranje postojećih sloboda nacionalne države smatra »normalnim«, ali želja da se nacionalna država izbori kao pretpostavka tih sloboda tamo gdje još ne postoji, drži se, naprotiv, »anakronističkom« ili »pretjeranom«, te se čak neuvijeno velikim nacijama dodjeljuje pravo na vlastitu državu, a malim odriče.

Priznavanje nacionalnoga ustrojstvenog načela svijeta država i društva može i danas — ne samo u liberalno-kozmpolitičkoj ranoj fazi risorgimento-nacionalizma — značiti priznavanje različitosti i jednakosti nacija,⁸ postizati toleranciju, kooperativnost, empatiju i racionalno rješavanje sukoba, napuštanje nacionalnoga asimilacijskog pritiska i prisile između nacija. Taj oblik nije više vrlo daleko od modernoga internacionalizma u staroaustrijskoj socijaldemokratskoj tradiciji, koja je pokušala sintezu nacionalne i nadnacionalne države.

⁶ Peter Alter, *Nationalismus*, Frankfurt 1985, str. 129.

⁷ Za Anthony D. Smitha (u: *Theories of Nationalism*, London 1971, str. 262) nacional-socijalizam je, kao i u mnogom pogledu fašizam, imperijalizam i rasizam, u jasnom protuslovlju spram nacionalizma kao načela vertikalne podjele čovječanstva u nacije, jer on ovo horizontalno rasno svrstava i teži za kontinentalnom, odnosno čak globalnom vladavinom. John Breuilly naglašava, nasuprot tome, brojne veze između tradicijskog njemačkog nacionalizma koje su dale politički značaj posebnim predodžbama nacionalsocijalističkog vodstva (u: *Nationalism and the State*, Chicago—Manchester 1985, str. 4). Peteru Alteru (u: *Nationalsozialismus*, Frankfurt 1985, str. 56) nacionalsocijalizam je »pretjerani, integralni nacionalizam«.

⁸ To naziva Ernest Gellner (u: *Nationalismus und Moderne*, Berlin 1991, str. 9) apstraktnim nacionalizmom u etničkome, »univerzalističkom« duhu, na drugome mjestu također pan-nacionalizmom.

Pod nacionalizmom valja, dakle, na narednim stranicama razumijevati državotvorno i državu legitimirajuće ustrojstvo načelo modernoga društva, a ne samo njegove militantne i barbarsko-ekscesivne izražajne oblike. Tamo gdje je nacionalizam u svom zahtjevu za nacionalnom državom zadovoljen, on postaje miroljubiv i tolerantan; on tada kao da uopće više ne postoji. Ali, jao!, ako se zaista izazove nacionalizam zapadnih Evropljana, koji navodno ne postoji, koji se smatra prevladanim, ako oni smatraju doista ili samo tobože ugroženim postojanje svoje nacije!

Nacionalizam ujedinjuje prema unutra pojedince iste nacionalnosti unatoč svim njihovim socijalnim, spolnim, vjerskim, etničkim, dobnim i inim interesnim razlikama, a prema van ih omeđuje i štiti.

Nacionalizam se pojavljuje uglavnom u dva lika: kao državni nacionalizam i etnonacionalizam.⁹ Državni nacionalizam ima afirmativni i programatski izražajni oblik.

Nakon razaranja, raspada i preobražaja predrđavnih zajednica, vladavinskih saveza, rodovskih carstava i imperija, na koncu i novovjekovnih kolonijalnih carstava, današnji je politički svijet u biti svijet država. Afirmativni državni nacionalizam kazuje jedino: gdje je država, tu postoji i nacija, koja je ustrojena kao država. Pojmovi nacija i država mogu se gotovo zamijeniti. Ujedinjenje država svijeta naziva se Ujedinjenim narodima, i pretpostavlja, dakle, u Evropi postojanje lihtenštajnske, luksemburške, belgijske, čehoslovačke, švicarske nacije i, donedavno, također sovjetske i jugoslavenske nacije te (bezatributske) nacije NJDR-e. Etatiističkom pojmu nacije svejedno je govori li većina građana države istim materinskim jezikom, ubrajaju li se u jednu skupinu po porijeklu te je li ona višejezična ili višeetnička. Njemu je također svejedno želi li većina građana tu državu ili ne želi. Nevažno je također shvaća li država sebe samu kao mnogonacionalnu državu i sebe samu podrazdjeljuje u pojedinačne nacionalne države. Presudno je jedino da se državna vlast učinkovito prakticira, da državni zakoni vrijede, dakle da se redovito poštuju.

Programatski državni nacionalizam (nation-building) zalaže se za društveni i politički cilj da od pučanstva u državi stvori naciju, između ostaloga, političkim odgojem, ali prvenstveno gospodarskim razvojem koji ublažava socijalne opreke i smanjuje regionalne, etničke, vjerske, spolne i ostale društvene razlike kondenziranjem društvenoga komuniciranja. Od pučanstva kojim faktički vlada državna vlast nastoji formirati državnu naciju koja tu državu i želi, unatoč unutarnjim i vanjskim otporima.

Nacionalna zastava, nacionalna himna, nacionalne momčadi naglašavaju pretenziju svake države da se pučanstvo države poistovjećuje sa svojom državom, odnosno da to treba činiti. O pripadnosti državi odlučuje »nationality«, »nationalité« u mno-

⁹ Klasično razlikovanje državne nacije i kulturne nacije (Friedrich Meinecke) već pretpostavlja etnički pojam kulture. Oba se nacionalizma ne razlikuju u cilju (kultura versus stvaranje države), nego konstitutivnim obilježjima stvaranja nacije i, prema tome, također nacionalne države. Puka njega kulturne osobitosti i povezanosti nije još, u politologijskome smislu, nacionalizam, u najboljem slučaju kulturna i etnopolitika. U mnogim je nacionalnim pokretima njega etničke kulture, međutim, prethodnica zahtjeva za državnom vlašću kako bi se ta kultura mogla učinkovitije njegovati.

gim zapadnim državama, »Staatsangehörigkeit« ili »Staatsbürgerschaft« (državljanstvo) na njemačkom, »građanstvo« na ruskome jeziku. Nacionalnost je u tome smislu u kompetenciji prava.

Hrvati i Srbi, Litavci i Rusi, Tataři i Abhazi nisu donedavno u tome etatištkom shvaćanju nacije važili kao nacije, nego kao nacionalne manjine, nacionalnosti ili etničke skupine, u najboljem slučaju također kao narodi (people, peuple, ali u ruskome nacija; u njemačkome konkuriraju nazivi Volk i Nation). Prema Hansu Kohnu Poljaci su 1795. godine prestali biti nacijom,¹⁰ a 1918. godine to su opet postali. Jesu li Njemačko Carstvo i Sovjetski Savez 1939. godine ukinuli poljsku naciju, a saveznici je 1945. godine opet oživjeli? To nije nazivlje koje možemo učiniti prihvatljivim bilo kojem članu neke privremeno ili na dulje vrijeme nacije bez države!

Premda im se u etatištkome shvaćanju odriče kvaliteta nacije, smatra se nastojanje »nacionalnosti« ili »nacionalnih manjina« (dakle nacija bez država) ipak nacionalizmom. To je — u etatištkome shvaćanju — nacionalizam bez nacije.

Politički mobilizirani i aktivirani narodi u velikim državama, koji žele vlastitu državu, ne poimaju se, međutim, kao »manjine« (što u njihovim ušima mnogostruko ne zvuči kao statističko priopćenje, već kao tvrdnja o njihovoj manjoj vrijednosti, odnosno kao potvrda njihove državopolitičke bespravnosti), već kao nacije.

Politička znanost, drugačije nego pravna znanost, ne može previdjeti činjenicu da su nacije u obama likovima, kao nacije državljana, predstavljene državnim organima, i kao etnonacije, predstavljene više ili manje moćnim nacionalnim pokretima i stranačkim organima, u modernom društvu čimbenici moći i da snažno oblikuju društvene odnose. Ništa ne zagovara, osim etatištko ideologije, da se nacijama bez države odrekne kvaliteta nacije.

Moderno društvo nije svjetsko društvo; ali ono nije ni udruženje nacionalnih društava; ono je, prije, međunarodno društvo s brojnim i mnogolikim isprepletanoštim i povezanostima preko nacionalnih granica, ali upravo i s mnogostruko razdvojnim granicama. Ako se pod nacijama razumijevaju državni narodi, tada su nacionalne granice državne granice. Razumijevaju li se pod nacijama i narodi koji su razvili samosvojne komunikacijske strukture na osnovi etničkih (jezičnih, rodbinskih, vjerskih, regionalnih i ostalih) obilježja i žele za sebe vlastitu državu, tada se nacionalne granice načelno protežu kroz društvo, neovisno o državnim granicama, i samo se u izuzetnim slučajevima približno s njima poklapaju. Tada su državne nacije približno istovjetne s etnonacijama.

Međutim, ako granice država znatno odstupaju od granica etnonacija, tada etnonacionalizam zahtijeva prilagodavanje državnih granica etničkim ili nacionalnim granicama.¹¹ U odnosu prema postojećemu državnom sustavu etnacionalizam može

¹⁰ Hans Kohn, *Die Idee des Nationalismus*, Frankfurt 1962, str. 495.

¹¹ Razlikovanje etničkih i nacionalnih nedržavnih granica ima prvenstveno onda smisla kada etničke skupine imaju volju za stvaranjem države, i kad ta volja odstupa od one koju je očitovala glavna skupina iste etnije. Mnogi su Rusi proteklih godina optirali za neku drugu, a ne rusku nacionalnu državu.

biti prije unifikatorski (ujedinjavanje manjih država s podijeljenom nacijom i dijelova država) ili secesionistički (podjela mnogonarodnih država ili višenacionalnih država). Ako je, naprotiv, riječ o pomicanju državnih granica prema etnonacionalnim granicama, dakle samo o reviziji granica radi povećanja i smanjenja postojećih država, tada redovito zajednički djeluju iredentistički nacionalizam na strani nepotpune nacionalne države i separatistički nacionalizam na strani »neizbavljenoga«¹² dijela nacije, kao npr. danas između Srbije i srpskih manjina u Bosni-Hercegovini i Hrvatskoj. (U tome je slučaju još, povrh toga, riječ i o pomicanju etničkih granica, dakle dodatno još o etnonacionalnoj ekspanziji).

Snage koje potiču sve jače društveno isprepletanje čovječanstva i preko granica država i preko granica etnonacija izazivaju istodobno snage jačega nacionalnog omeđavanja. Pojačano internacionaliziranje društva povezano je — samo prividno paradoksalno — s porastom nacionalizma.

Politički je svijet prvenstveno svijet država koje još uvijek posjeduju bitnu moć nad društvenim odnosima; to je, međutim, također svijet u kojemu postoje ljudi i narodi koji nedržavnom nacionalnom politikom razbijaju i sastavljaju države te pomiču državne granice, u mnogim vremenima kao i danas, s velikim uspjehom. To je cilj etnonacionalizma u dijelovima svijeta u kojima on svoje nacionalnodržavne ciljeve još nije dosegao. Budući da se mnogi etnonacionalni ciljevi ne mogu uskladiti, etnonacionalizam nužno izaziva sukobe.

Etnonacionalizam namjerava oblikovati pučanstvo s određenim etničkim obilježjima u naciju kako bi za nju i pomoću nje izorio državu koju ta nacija hoće. Etnonacionalisti stvaraju, dakle, prvo naciju da bi joj zatim prilagodili državu. Državni nacionalisti stvaraju, obratno, prvo državu da bi zatim toj državi prilagodili naciju koja također želi tu državu.

Razlika ne postoji, međutim, osim u povijesnome slijedu stvaranja nacije i države. Jer državni nacionalizam želi idealno spojiti sve (pravno i trajno prisutne) ljude u naciju, etnonacionalizam se zadovoljava — redovito — etničkom većinom jednoga pučanstva na jednoj teritoriji, ne ustrajava, dakle, bezuvjetno na potvrđivanju države od svih ljudi na jednome području. (Prekoračuju li etnonacionalni zahtjevi području s vlastitom etnonacionalnom većinom, tada je u ovdje zastupanome nazivlju već riječ o etnonacionalnome imperijalizmu — u slučaju vladanja nad drugim većinskim područjima, ili o etnonacionalnoj ekspanziji — u slučaju smanjivanja, protjerivanja ili uništavanja teritorijalne većine druge nacionalnosti.)

Nacionalizam se zalaže pored integrativne nakane u unutrašnjosti nacije — kao što on spominje — i za cilj omeđavanja i zaštite nacije prema van. Vani, to su za državni nacionalizam ljudi s one strane državnih granica. U društvenoj se zbilji, međutim, prostorna granica sve više dopunjava pravnom i društvenom granicom u pučanstvu same države ukoliko se državljani razlikuju od inozemnih sugrađana¹² i često također razdvajaju.

¹² Nasuprot kolokovijalnome izražavanju, stranci nisu upravo sugrađani, nego jedino sužitelji, jer nemaju građanska, već samo ljudska prava.

Vani, to su za etnonacionalizam ljudi s drugim etničkim obilježjima ili s javno iskazivanim drugim nacionalnim identitetom i unutar postojećih državnih granica. Državni nacionalizam odvaja državljane od stranaca; nacionalnodržavno nezadovoljeni etnonacionalizam odvaja državljane od državljana.

To već naznačuje temeljnu razliku između dvaju nacionalizama. Etnonacionalizam proizvodi tuđost, distancu, u krajnjem slučaju također protivništvo i krvavo neprijateljstvo u neposrednom osobnom susjedstvu i poznanstvu. Frontovi državnoga nacionalizma bili su — dok nije bilo još mnogo stranaca u državama — ograničeni na ograničen geografski prostor. Frontovi su etnonacionalizma mnogostruko dulji, u etničkim smjesama i mješavinama gotovo svuda prisutni. Krajnje neprijateljstvo među državnim nacijama završava u ratu država, a krajnje neprijateljstvo među nacionalnodržavno nezadovoljenim etnonacijama u građanskome ratu, koji je često mnogo okrutniji i neumoljiviji, a pravno mnogo manje reguliran.

Dalja važna razlika između državnoga nacionalizma i etnonacionalizma sastoji se u tome što se državni nacionalizam rukovodi relativno jasnim teritorijalnim i pravnim granicama, dakle granicama državljanstva. On time daje stanovitu mjeru pravne sigurnosti i sigurnosti društvenoga ponašanja. Etnonacionalizam ima, naprotiv, posla s etničkim granicama, koje su prilično neodređene, dakle često kontroverzne unutar nacionalnih pokreta i prilično proizvoljno određene. Etnije kao ni nacije nisu društva sa članskim iskaznicama, nego su, kao mnoge druge društvene pojave (socijalne klase, slojevi, interesne skupine, politički pokreti) relativno difuzna jedinstva s više ili manje širokim prijelaznim zonama, koja ponekad dovede ljude u grozne psihičke probleme identiteta i odlučivanja i podređuju društvenim prisilama. Postoje, doduše, mnogi ljudi bez država, ali ima daleko više ljudi koje ili drugi ne priznaju kao člana jedne etnonacije ili se oni sami ne ubrajaju u jednu ili više etnonacija.

Nejasnost etničkih i nacionalnih granica i često protuslovna određenja onoga po čemu se jedna etnija, jedna (etno)nacija razlikuje od druge ne mijenjaju ni u čemu društvenu i političku relevantnost etnonacionalizma. Možda su te »neskladnosti« upravo uvjet za dugovječnost i fleksibilnost etnonacionalizma.

O etnonacionalizmu govori se većinom samo dok se bori protiv postojećega državnog status quo. Čim on uglavnom dosegne svoj cilj, stvaranje nacionalne države, pojavljuje se većinom kao državni nacionalizam i domoljublje. Ali etnonacionalizam može postati opasan i u odori državnoga nacionalizma ako nastoji pomicati etničke granice sve do državnih, dakle ako etničke i nacionalne manjine asimilira državnom prisilom i društvenim pritiskom.

Razlika između državnog nacionalizma (danas često nazvanoga domoljubljem) i etnonacionalizma (koji je u ranome 19. stoljeću često nazivan domoljubljem) često se ideološki kontroverzno raspravlja pod promjenljivim nazivima: zapadni i istočni, francuski i njemački, liberalni i romantički, republikanski i herderovski.

Polemika je iz tri razloga ideološka: prvo, oba oblika nacionalizma imaju jedan te isti korijen, ideju narodnoga suvereniteta; drugo, državni nacionalizam ima

također često dominantne etnonacionalističke crte, etnonacionalizam koristi tada, dakle, državna nasilna i odgojna sredstva kako bi pomaknuo etničke granice sve do državnih treće, i prvenstveno, u Srednjoj Evropi, jugoistočnoj Evropi i Evroaziji nedostaju sve važne pretpostavke za nastanak državnoga nacionalizma i demokratskoga ustavnog patriotizma u okviru postojećih državnih granica.

Da bi se razvio ustavni patriotizam, pučanstvo mora iskusiti da ustav može biti više nego komad lijepo tiskanoga papira. Da bi se država prihvatila kao vlastita, ona mora postojati dulje vremena. Mnogi su ljudi u srednjoj i u istočnoj Evropi češće mijenjali svoje državljanstvo nego svoju košulju, a da se nisu pomakli iz svoga mjesta stanovanja i rođenja. Za njih često vrijedi povijesno (kako god mitski sublimirano) iskustvo da države dolaze i odlaze, ali vlastiti narod ostaje stoljećima.

4. Narodna suverenost kao izvor državnoga nacionalizma i etnonacionalizma

Nacionalizam pretpostavlja postojanje država, dakle povijesno prilično mladih, novovjekovnih vladavinskih saveza. I tek se u novijoj povijesti, prvenstveno od američke i francuske revolucije, državna vladavina počinje legitimirati voljom, interesima i potrebama naroda. Nacionalizam stoga počinje s prijelazom od vladarske suverenosti k narodnoj suverenosti, od božje milosti k narodnoj milosti.

Oznaka nacionalna država ima svoj — samo prividno pleonastički — povijesni smisao time što se nacionalna država razlikuje od vladarske i podaničke države. Podanici, građanstvo, treći stalež, narod postaje nacijom tako što se u francuskoj revoluciji sam uzdiže u suverena, u izvor sve političke vlasti.

Ideja narodne suverenosti prvotno je, dodoše, socijalna, republikanska i demokratska, ali ne ostaje isključivo takvom. Veoma se brzo artikulira također kao uzurpatorska i supstitucionalistička (autoritarna ili diktatorska vladavina u ime, u interesu i na dobrobit naroda, ne oslanjajući se na njegovu zbiljsku volju i odlučivanje) ili populistička (narodno carstvo, plebiscitarna diktatura). Francuski narod ostaje i onda još *grande nation* kada se već odavno potčinio caru koji hoće uključiti i Moskvu u svoje područje vladavine.

Demokracija i populizam oslanjaju se na volju većine naroda, ali je demokratska većinska volja ograničena pravima pojedinaca i manjina. Supstitucionalizam se oslanja jedino na ime i manjinu naroda. (Utoliko »socijalistička demokracija« komunističke partijske vladavine nije bila zbiljska alternativa »građanskoj demokraciji«, već samo supstitucionalistički vladavinski oblik.)

Demokracija, populizam i supstitucionalizam tri su najvažnija pojavna oblika modernoga društva, demotskoga društva, u kojemu se vladavina legitimira pozivanjem na narod i u kojemu se narod sam aktivno politizira ili biva pasivno politički mobiliziran.

Nacionalna država ima, međutim, od samoga početka i drugu dimenziju. Narod nije čovječanstvo, već je jedañ narod odvojen od drugih naroda, i to najprije i uglavnom državnim granicama i pravom na državljanstvo. Narodna suverenost nije

samo (unutarnja) suverenost naroda kao takvoga (za razliku od vladareve suverenosti), već i (izvanjska) suverenost jednoga naroda (za razliku od suverenosti nekoga drugog. Ona znači, dakle, također slobodu od tuđe vladavine, što pretpostavlja razlikovanje vlastite od tuđe vladavine, dakle pretpostavlja razlikovanje kolektivnoga tuđeg od kolektivnoga vlastitog. Narod je stalno nastanjeno pučanstvo s državljskim pravima (za razliku od stanovnika koji kao stranci¹³ uživaju jedino pravo gosta). Nacionalna je država, dakle, također država jedne nacije, za razliku od države neke druge nacije. Na tome se temelji državni nacionalizam, koji — bio on demokratski, nedemokratski ili čak antidemokratski — polazi od toga da građani jedne države tvore naciju.

U načelu su, dakle, svi građani revolucionarne Francuske članovi francuske nacije. Međutim, od samoga početka revolucije očito postoji svijest da u važnome pogledu postoje ovakvi i onakvi građani, naime pravi Francuzi i drugi građani Francuske, npr. Alžašani, Korzikanci, Židovi, Bretonci, Baski. Svi su građani jednaki, ali neki su jednakiji, francuskiji od ostalih Francuza. Tako se već uskoro očituje pretpostavka: »Tko se u departmanima Haut-Rhin i Bas-Rhin stavio na stranu izdajnika i pozvao u zemlju Pruse i Austrijance? To je stanovnik (alžaške) zemlje, koji govori istim jezikom kao naši neprijatelji, koji se zbog toga prije smatra njihovim bratom i sugrađaninom, nego bratom i sugrađaninom Francuza, koji mu se obraćaju drugim jezikom i koji imaju drukčije običaje.«¹⁴

Takozvani istočni, romantički, njemački, istočnoevropski ili herderovski pojami nacije zapravo je od samoga početka prisutan i u Francuskoj. Supostoji, dakle, pored pojma državne nacije (a da se naziv i ne upotrebljava) od samoga početka također već etnički pojam nacije. Friedrich Schiller je, doduše, počasni građanin Francuske, ali nije počasni Francuz. Za državni nacionalizam s etničkom jezgrom gotovo je općenito karakteristično da on u svojoj svijesti — i prema tome većinom i u svome jeziku — ne razlikuje jasno državno od etničkoga. Francuz je na prvi pogled građanin Francuske, ali Francuz je također građanin Francuske koji nije Bask, Alžašanin, Bretonac, Korzikanac. Nijemac je najprije građanin Njemačke, ali postoje također Lužički Srbi, Danci, Židovi, koji su njemački državljani, ali nisu »pravi« Nijemci. I, na koncu, postoje u političkome jeziku također Nijemci, rjeđe se čuje također za Francuze, koji nisu građani Njemačke, odnosno koji su Francuzi. Jedino ruski jezik razlikuje etničke Ruse (ruskie) i državljane Rusije (rossijane). Sadržajno smislene, premda bi jezično zasad zvučale neobično, bile bi nove kovanice kao baskijski Francuskanci (kao slovenski Austrijanci) i lužičkosrpski Njemačkanci (kao baškirski Rusijanci). U mnogoetničkim i mnogonacionalnim državama s neutralnim nazivima država (Švicarska, Belgija, Kanada, SAD, Sovjetski Savez, Jugoslavija) jasno pojmovno razlikovanje etniciteta i državljanstva nije, naprotiv, nikakav problem i društveno je osvijesteno.

¹³ Pojam stranca očito pretpostavlja pojam pravno jednakoga državljanina. Prije je strancu imao često više prava i ugleda nego socijalno i pravno deklasirani pripadnik donjih slojeva u vlastitome vladavinskom području.

¹⁴ Eric J. Hobsbawm, *Nationen und Nationalismus*, Frankfurt 1991, str. 32.

Značajnom postaje, dakle, uskoro nakon revolucije ne samo druga, vanjska dimenzija nacionalne države, već posve drugačiji pojam nacionalne države, naime, nacionalna država kao suprotan pojam državi nacionalnosti ili mnogonarodnoj državi i maloj državi (s podijeljenom nacijom). Tu se pod nacijom razumijeva ne nacija državljana, već narodna nacija, etnička nacija. Cilj je etnonacionalnoga pokreta da preokrene ne samo unutarnje odnose vladareve vladavine, nego cjelokupni sustav država, koji se zasniva na osvajačkoj i ženidbenoj kao i politici diobe baštine među vladarima. Etnonacionalizmom se, dakle, nastoje razbiti mnogonarodne države i ujediniti male države s podijeljenim nacijama, oboje radi uspostavljanja etničke nacionalne države. Etnonacije tvrde redovito da su postojale već prije nastanka modernih država, dakle da mogu postulirati »prirodno« pravo na postojanje naspram »umjetnome« i »nasilnome« pravu vladareve države. Tu ništa ne smeta što je etnogeneza sama također historijska, nikakva prirodna, i što se njome mnogostruko politički bave, i državni političari i etnopolitičari, oponirajući postojećoj državi. Ta težnja za nacionalnim samoodređenjem, za vladavinom jednoga naroda nad samim sobom, može se označiti kao etnokratska. Etnokracija teži, dakle, za krajem podređivanja vlastite etnonacije nacionalnoj tuđoj vladavini, ali također odbacuje — dok je nacionalizam liberalan, tolerantan i kozmopolitički — vladavinu vlastite nacije nad drugim nacijama.

I etnonacionalizam je prvotno socijalan, demokratski i republikanski. Ali povijesno on isto tako brzo kao državni nacionalizam često gubi svoj socijalni, demokratski i republikanski udarni pravac, često postaje populističkim i supstitucionalističkim, dopušta autoritarne i diktatorske režime čim etnonacionalisti dođu na vlast. Od prvotnoga nacionalnog programa ostaje jedino odbojnost spram nacionalne tuđe vladavine ili čak spram samih drugih nacija. Nacionalna se država misli isključivo kao etnokracija, kao samoodređenje naroda u etničkome smislu, kao vladavina naroda (etnosa) nad samim sobom.

5. O odnosu vladavine naroda (demokracije) i vladavine naroda (etnokracije)

Moderna je država teritorijalno političko jedinstvo. Demokracija je u biti državna demokracija, vladavina državnoga naroda kao ukupnosti državljana. Demokracija uključuje eventualno manjine protiv njihove volje u državnoga suverena, ali u načelu ne ograničava građanska prava ljudi koji su postali državljanima protiv svoje volje. (Oni postaju eventualno tek određenim aktivnostima politički i pravno progonjeni državni neprijatelji.)

Dok državni nacionalizam ponekad ljude u nekome području omeđuje protiv njihove volje u državne granice i u demos, etnonacionalizam ih često politički, a ponekad i pravno, istiskuje. Etnonacionalizam ima na umu etnokraciju, vladavinu naroda kao vladavinu etnosa, koji konstituiraju ljudi s određenim »objektivnim« obilježjima ili »subjektivnim« osobinama. Samo u krajnjem slučaju etnokracija u društvenoj zbilji implicira isključivanje ljudi u nekome području iz državljanstva, ona je također rijetko povezana s otvorenom pravnom nejednakošću građana ra-

zličitih etničkih svojstava. Etnokracija se očituje, štoviše, u modernim ustavnim državama, zasnovanim na načelu pravne jednakosti svih državljana i demokratskih procedura odlučivanja, u tome što jedan nacionalni jezik proglašava državnim jezikom svih. On za sve građane pravno važi u jednakoj mjeri, ali uključuje »sitnu« društvenu razliku što jedni — naime redovito »državotvorna« većina ili titularna nacija — tim jezikom vladaju bitno bolje od drugih. Etnokraciji, dakle, uopće nije nužna pravna nejednakost, već se ona upravo oslanja na pravnu jednakost ljudi, koji su u jednome pogledu — etničko-jezičnom — bitno nejednaki.

Ni u jednoj državi svijeta demos nije istovjetan s jednim etnosom, i samo je rijetko demos etnički približno homogen. Ima, navodno, samo dvanaest država na svijetu čiji građani pripadaju s više od 90% dominantnome etnosu, pri čemu se državotvorni etnos, sa svoje strane, također sastoji od preko 90% pripadnika cjelokupnoga etnosa. Kako sve države većinom priznaju samo jedan jezik kao državni, rijetko dva ili tri,¹⁵ svaka demokracija ima etnokratske crte, znatno socijalno povlašćujući one ljude koji usvoje državni jezik kao materinski. To povlašćivanje može biti, međutim, krajnje različito oblikovano u jezičnopravnoj i podrijetlopravnoj te faktičnoj društvenoj situaciji. Etnokratski karakter može biti uzdignut već u ustavu u programatski državni cilj. Tako je npr. nedavno slovački parlament u preambuli novoga ustava dao prednost formulaciji »Mi, slovački narod...« pred formulacijom »Mi, građani Slovačke Republike...«, na što su zastupnici slovačkih Madara napustili parlament.¹⁶ Etnokratski karakter jedne države može se, međutim, također izraziti posredno — kao u Francuskoj — tako što se jednostavno uzme da su svi građani Francuske Francuzi, kao da osim etničkih Francuza ne postoje također Baski, Korzikanci, Alzašani, Provansalci, Bretonci, Židovi itd.

Etnokracija ima dva načelno različita izraza. Jedan oblik etnokracije smatra etnički karakter ljudi od rođenja (podrijetlovni nacionalizam) ili od rane dječje socijalizacije (jezični nacionalizam) fiksiranim. Njemu je etničko porijeklo ljudi presudno.

Drugi je oblik etnokracije orijentiran na budućnosti. On ne isključuje ljude drugoga porijekla, već ih uključuje, pokušavajući te ljude etnički asimilirati (prvo jezično, zatim također poticanjem rodbinskih veza s njima). Taj ekspanzivni nacionalizam s orijentacijom na budućnost provodi u očima pristalica podrijetlovnoga nacionalizma — a uostalom i pravnoga shvaćanja Ujedinjenih naroda, ako se primjenjuje državna ili društvena prisila — »duhovni genocid«.

Jedino se u državama koje jasno priznaju i također jezično izražavaju¹⁷ razliku između državljanstva i etničke pripadnosti otvoreno prikazuje neizbježni odnos na-

¹⁵ Više državnih jezika znači većinom da jedan ili dva državna jezika vrijede samo u pojedinim državama.

¹⁶ *Frankfurter Rundschau* od 3. rujna 1992. str. 2.

¹⁷ To su sve države s etnički neutralnim državnim nazivom, u Evropi, dakle, osobito Švicarska, Belgija, Cipar i prije Sovjetski Savez. I sve američke države imaju etnički nevezan naziv.

petosti između demokracije i etnokracije i time također ponekad vrlo kooperativno regulira.

6. Državni socijalizam — utirač puta modernoga etnonacionalizma

U nekada socijalističkoj Istočnoj Evropi djeluju i neki opći trendovi u korist razvijanja etnonacionalizma u modernome društvu i neki posebni čimbenici, koji postižu prividni paradoksalni historijski rezultat da je komunistički socijalizam, koji je nastupio s programom konačnog prevladavanja nacionalizma klasnih društava, očito — danas se može reći: povijesno nužno — potpomogao snažan porast, ponekad čak, također, tek rađanje etnonacionalizma.

U općoj modernizaciji društva sudjeluje sljedećih šest povijesnih razvojnih trendova, koji se ovdje mogu naznačiti samo u natuknicama: industrijalizacija, urbanizacija, opismenjavanje, posvjetovljenje, socijalno izjednačavanje, ponarodnjenje politike. Svi oni imaju proširenu komunikaciju ljudi povrh kruga preglednih zajednica s uskim rodbinskim i poznaničkim vezama. Time komunikacija preko povijesno nastalih jezičnih i etničkih granica postaje masovna stvar, ne samo stvar nekoliko obrazovanih stručnjaka. U početku je jezični nacionalizam samo specifično socijalno pitanje nekoliko manje radnoovisnih jezičnih radnika, niže inteligencije, koji sebi ne mogu priuštiti svladavanje dominantnoga kulturnog jezika ili ih vodi socijalna briga za manje povlašćene, čim nastane svijest o konstelaciji između socijalne i jezične marginalizacije.

Jezična se znanja nauče, ona nisu prirodna. To učenje traži vrijeme, ali i novac. Novcem se, dakako, vremenska ekonomičnost ne može svesti na nekoliko minuta i sati. Novac može poslužiti samo kao socijalna štaka u vidu tumača, a to je, posve razumljivo, povlastica vodećih društvenih slojeva.

Jezik je prvenstveno verbalni jezik, a verbalni jezici su primarno narječja. Tek nadlokalni promet i potreba za trajnim pohranjenjem informacije čine, prvo, nužnom posrednu informaciju o pismu i, drugo, ujednačavanje jezika za područje srodnih narječja. Iz narječja nastaju standardizirani književni i kulturni jezici, osobito u trajnim carstvima i trajnim kulturnim prostorima. Oni se kasnije pretvaraju u nacionalne jezike nekih naroda i pri tome često iz demopolitičkih razloga (misioniranje, protestantsko narodno svećenstvo i biblijska učenost, protureformacijsko mobiliziranje masa, naposljetku iz demokratskih, populističkih, socijalnih i socijalističkih razloga) pojednostavljuju i opismenjivanjem i liberalizacijom u narodu šire. Većina se nacionalnih jezika razvija tek u razdoblju nacionalizma, unificiranjem narječja ili oživljavanjem prastarih književnih jezika.

Moć je u modernome komunikacijskom društvu, kao što je primijetio Karl Deutsch, sposobnost da se ne mora učiti. Tko je imao sreću da dominantni jezik komuniciranja nauči kao materinski, ušteduje mnogo vremena i novca nužnoga za učenje stranih jezika. Pod jednakim stručnim uvjetima izvorni će govornik biti na tržištu rada uvijek nadmoćniji od neizvornoga. Osim toga, tko mora jezik

komuniciranja usvojiti kao strani, ima manje vremena za stručno osposobljavanje. Pripadnici manjih i slabijih jezičnih zajednica dvostruko su, dakle, diskriminirani.

Najjednostavniji je, dakle, put isprva jezična asimilacija, barem preko generacijske smjene (mojoj djeci treba biti bolje nego meni, dakle napuštanje materinskoga jezika što prije nakon rođenja). Tim putem idu redovito manjine koje žele i koje su sposobne socijalno napredovati. On je u mnogome pogledu vremenski i psihički skup, povezan s prihvaćanjem diskriminiranja, koje zahtijeva psihičku jakost, i pretrađivanjem nepotpunosti. Njime se može prvenstveno ići samo dok u gornjim slojevima postoje ekonomski polet i socijalni izgledi za uspon, otvorena spremnost na regrutiranje asimilanata. Ako se ti izgledi gube gospodarskim, socijalnim ili političkim procesima, preostaje jedino put u etnonacionalizam ili u socijalnu i etničku degradaciju ili čak upropaštavanje.

Ako su stoga socijalni izgledi u svijetu rada s podjelom rada i jezičnom pokrivenošću visokoga stupnja bitno vezani za potpuno vladanje dominantnim jezikom komuniciranja, tada postaje veoma važnim socioekonomskim interesom — a ne samo kulturnom potrebom slobodnoga vremena — to da vlastiti materinski jezik postane dominantnim jezikom komuniciranja. Ovaj interes, čini se, u posve određenim razvojnopovijesnim situacijama potiskuje interes da jezik komuniciranja postane materinskim, a taj interes postoji često samo u razdoblju ranoindustrijskoga prosperiteta i liberalne otvorenosti novih društvenih elita što se tek konstituiraju. Takve su situacije, očito, obilježene gospodarskim krizama, stagnacijom stvaranja elita, završavanjem razdoblja regrutiranja elita iz mladeži spremne na uspon i asimilaciju ili etnopolitičkim izoliranjem vladajućega sloja od asimilanata, pa je poboljšanje životnih perspektiva asimiliranjem jedva više moguće ili izgledno. Osim toga, u mnogim se situacijama čini psihičko-politički lakše mogućim i u svakome pogledu »ekonomičnijim« (vremenski, psihički, s obzirom na politiku moći, a također gospodarski) očekivati izgleda za socijalni uspon mnogih i gospodarsko blagostanje velike većine nekoga pučanstva ako vlastiti materinski jezik postane dominantnim jezikom komuniciranja tako što se u svakome pogledu (ekonomskome, političkome, moralnome) srozana elita sa stranim jezikom komuniciranja razvlasti. To je trenutak etnonacionalne revolucije.

Najprije se jezično-nacionalistička opcija spram vladajućega jezika utvrđuje u onim područjima u kojima se jezik obvezatno fiksira, standardizira za veće prostore, posebice za državni teritorij. To je često isprva rasprava oko propovijednoga i crkvenoga jezika, kasnije zatim oko jezika u svim državno reguliranim društvenim područjima: školama, uredima vlasti i vojarnama. Moderni je rad u visokome stupnju podijeljen rad, drastično se smanjuje udio fizičkoga rada s malo jezičnih komunikacijskih potreba i on ustupa mjesto intelektualnome i uslužnome radu, u kojemu se neprestano mora jezično komunicirati — dijelom aktivno, dijelom pasivno. Time preseže jezični nacionalizam i iz državne oblasti u privatnodruštveno područje ureda i tvornica. To općenito znači da interes za pretvaranje vlastitoga materinskog jezika u državni i društveni jezik komuniciranja postaje interesom ne samo niže inteligencije te srednjega i sitnoga građanstva nego i interesom radnika i namještenika.

Jezični nacionalizam postaje pitanjem masa i općim pitanjem. Socijalno motivirano obaranje plemstva i svećenstva tamo gdje ovi govore drugačijim jezikom od naroda postiže istodobno kraj hegemonije vladajućega jezika. Time dobivaju mnogi nacionalizmi poseban socijalni sadržaj kao seljački nacionalizam (protiv vladavine inojezičnih zemljovlasnika), kao sitnoplemički nacionalizam, kao namještenički ili također proleterski nacionalizam, ponekad i kao klerikalni nacionalizam ako se proces posvjetovljenja poveže s procesom asimiliranja u neku drugu jezičnu zajednicu.

Etnonacionalizam se u Istočnoj Evropi ne razvija nimalo slučajno u onoj povijesnoj fazi socijalističkoga društva u kojoj ono pretežno ima još raspodijeliti oskudicu, ali ne više rastuće blagostanje i društvene voditeljske pozicije. Ta kriza realnosocijalističkoga društva nije, međutim, uzrok, nego jedino povoljan uvjet za izbijanje etnonacionalizma u srednjoistočnoj i jugoistočnoj Evropi i Evroaziji.

Etnonacionalni interesi nisu, dakle, ideološke konstrukcije za prikrivanje i skretanje pozornosti od pravih socijalnih interesnih struktura u nekome društvu, kao što to pretpostavlja raširena liberalna i socijalistička predrasuda. Etnonacionalizam se ne može spriječiti — niti smanjiti — ako se privreda razvija i uvode socijalne kompenzacijske mjere. Etnonacionalni interesi jesu gospodarski interesi, materijalni i ekonomski interesi, a, dakako, i kulturni i, prvenstveno, psihički interesi.

U zapadnome građanskom društvu ostaju, unatoč svim tendencijama za državnacionalističkim i etatističkim prožimanjem društva, brojne privatne i društvene niše za jezike malih i slabijih naroda i etničkih manjina. Američki je melting pot funkcionirao zato začudno dugo jer je useljenicima u liberalnome društvu prepuštao etničke niše kao jezične i socijalne zaštitne prostore, iz kojih su se mogli sporije ili brže, posredstvom smjene generacija i socijalnoga uspona, jezično i etnički asimilirati u angloameričku jezgru društva.

U državnosocijalističkome društvu te su niše, međutim, mnogostruko odstranjene ili barem ugrožene. S druge strane, internacionalistička ideologija i politika nacionalnosti u Sovjetskome Savezu i Jugoslaviji također su pridonijele da se mnoge etničke skupine spase time što su dobile status titularnih nacija u nekim federalnim i upravnim jedinicama, dakle birokratske zaštitne prostore i protiv prirodnoga asimilacijskog procesa i protiv »građanskoga nacionalizma« predrevolucionarne Rusije i srpske Jugoslavije.

Ali podržavljenje gospodarstva i čitavoga društva dovelo je do toga da su sve društveno relevantne odluke postale političke, državne odluke. Državne odluke nagnju birokratskoj jednakosti i jedinstvu, dakle i jezičnome jedinstvu. Ako se, međutim, sve odlučuje politički i državno, tada nema više ni prirodnih društvenih asimilacijskih procesa. Svi asimilacijski procesi koji se ipak događaju ili imaju doista političku nakanu ili ih oni koji ih odbijaju tumače kao političke manipulacije. Zbog toga je etnonacionalizam u Istočnoj Evropi mnogo općenitiji i mnogo eksplozivniji nego u zapadnome društvu, pa čak i Trećem svijetu.

7. Izlazi iz slijepe ulice sučeljavanja demokracije i etnokracije

Kako se mogu riješiti odnosi napetosti između demokracije i etnokracije? Najbarbarskiji je način da etnos postane demos, dakle progonjenjem ili uništavanjem svih etničkih »stranaca« s vladavinske teritorije titularne nacije kako bi se zatim jednoga dana demokracija etablirala u etnički homogenome prostoru. To je bio u načelu put novonaseljeničkoga nacionalizma u Americi i Australiji. Preživjeli su urođenici tek prije dvadeset i pet godina u Australiji priznati kao državljani. Drugi oblik nasilnoga rješenja sastoji se u tome da se etničke manjine kombinacijom prisile i socijalnih podstreka asimiliraju, dakle da se demos učini etnosom. To funkcionira najbolje tamo gdje npr. etničke manjine žive raštrkano, gdje su se na neki teritorij uselile kasnije od titularne nacije, odnosno dominantne etnije, gdje gospodarski polet obećaje socijalni uspon etničkom asimilacijom, gdje nije nastala etnički svjesna inteligencija, gdje nikakve religioznokonfesionalne prepreke ne otežavaju asimilaciju, odnosno gdje se olakšava proces posvjetoavljenja. Takav je slučaj prvenstveno u novonaseljeničkim državama SAD-u, Kanadi, Australiji i Novom Zelandu. Naprotiv, u staronaseljeničkim državama s dugo sjedilačkim, dostatno homogeniziranim narodima, u kojima su razlike između prvotnih dijalekata i plemena znatno ujednačene ili relativizirane (nasuprot situaciji u velikim dijelovima Afrike), etnička asimilacijska politika — bilo da je državnonacionalistički, bilo etnonacionalistički motivirana — često nailazi na snažan otpor manjih naroda i etničkih manjina. Teži li taj otpor za zaštitom državne vlasti koja se uspostavlja, nastaje iz etničkoga otpora nacionalni.

U Zapadnoj je Evropi dinastijska teritorijalna država, u jezgri često stoljećima stabilna (osobito Francuska, Velika Britanija, Nizozemska, kastilska Španjolska, Portugal, Danska, Švedska, švicarski kantoni) već mnogo prije doba narodnoga suvereniteta podsticala etničku asimilaciju dijelom svjesno, dijelom nesvjesno povlašćivala — ne iz »nacionalističkoga«, već državnobirokratskoga stabilizacijskog razloga. Asimilirati su se mogla tada pretežno nepismena, dijalekatska i regionalno vrlo razasuta pučanstva s neznatnom etničkom i političkom otpornošću. Asimilacijska je politika bila u takvim uvjetima prilično uspješna.

Zakasnijela germanizacijska, mađarizacijska i rusifikacijska politika u Srednjoj i Istočnoj Evropi u 19. stoljeću naišla je već na snažan etničko-narodnosni otpor ne-Nijemaca, ne-Mađara i ne-Rusa. Zato vladavina Hohenzollerovaca, Habsburgovaca i Romanova nije ostavila etnički uvelike homogenizirane teritorijalne države i pučanstva, nego čuveni etnički iskrpani sag Srednje i Istočne Evrope. Osmanlije sve do kraja gotovo uopće nisu pokušavale etnički homogenizirati svoje carstvo. Doduše, i zapadnoevropske teritorijalne države bile su etnički i jezično mnogo manje homogene nego što se često pretpostavlja,¹⁸ što pokazuju sadašnji kasni odjeci u obliku mnogolikih etnonacionalizama i regionalnih nacionalizama u klasičnim središtima državnoga nacionalizma, ali je u tim državama već u početku modernoga demotskoga doba bila osigurana etnička hegemonija nacionalnih jezika nad dijalek-

¹⁸ To je osobito izradio i naglasio Eric J. Hobsbawm (*Nationen und Nationalismus*, Frankfurt 1991).

tima, koji su se samo još u rijetkim slučajevima mogli razviti u dovoljno raširene nacionalne jezike. Etnonacionalizam se zato u Zapadnoj Evropi češće očituje kao regionalni nacionalizam (s prizivanjem na nestalu ili na autonomiju smanjenu državnost) nego kao jezični nacionalizam. U Istočnoj se Evropi mogu, naprotiv, zapaziti mnogi lomovi između jezičnonacionalnih i regionalnonacionalnih (većinom carsko-nacionalnih) pretenzija, koje se zasnivaju na retrospektivnome nacionalnom usvajanju dinastijskih državnih tradicija.

Povijesno nedržavni narodi (stari Hegelovi »nepovijesni« narodi) naginju, prirodna, jezičnome nacionalizmu, dok nacionalizmi koji se pozivaju na starija »nacionalna« kraljevstva (Poljska, Litva, Češka, Mađarska, Srbija) većinom izražavaju immanentno imperijalnu pretenziju, izjašnjavajući se redovito za najšire granice tih kraljevstava kao nacionalne granice i proizvedeći nacionalne povijesne slike koje ističu u prvi plan doba cvjetanja tih kraljevstava. Budući da ti nacionalizmi svoju legitimnost nastoje izvesti iz raznih stoljeća i desetljeća, nužno dolazi do nespojivosti nacionalnih pretenzija i do sukoba. S time povezana etnička asimilacijska politika legitimira se tada najčešće kao reasimilacijska politika (Poljaci iz Vilnusa nisu »zapravo« uopće Poljaci, već popoljšani Litavci; Hrvati i bosanski Muslimanu su »zapravo« austrijanizirani i poturčeni Srbi, itd.).

Regionalni je nacionalizam u osnovi srodniji s državnim nego s etnonacionalizmom, utoliko što se poziva na nestale ili relativizirane državne tradicije. Tako je nacionalizam u Rusiji i Ukrajini očito još rusijski i nacionalizam Ukrajine, a još rijetko jezičnoetnički ruski i ukrajinski nacionalizam. Zato su mnogi Ukrajinci u Rusiji dobri rusijski domoljubi, a mnogi Rusi u Ukrajini domoljubi Ukrajine u smislu državnoga nacionalizma.

Oba se oblika nacionalizma temelje, zapravo, na statičkoj slici društva čiji je ideal sjedilaštvo čovjeka na jednom nacionalnom državnom teritoriju ili u jednoj nacionalnoj pojedinačnoj državi. Ovo, zapravo s agrarnim društvom još usko povezano, mišljenje modernoga nacionalizma ignorira ubrzanu migraciju u današnjici, koju nijedna asimilacijska politika više ne može »svladati«. Zapadni državljanski nacionalizam ignorira činjenicu da je u međuvremenu udio stranaca u pučanstvu na Zapadu često već viši od 10 ili 20 posto, ponegdje nerijetko i od 50%. Ako je, međutim, migracija brža od asimilacije, tada zatajuje i zapadno državnonacionalističko razumijevanje demokracije.

Odnos je državnoga nacionalizma spram jezičnoga i etnonacionalizma ambivalentan. S jedne ga strane kritizira zato što podstiče podjelu državljana na dvije ili više jezičnih i etnacija, koje ističu državne pretenzije, dakle ugrožavaju državni status quo. S druge strane, on je sam rigidno jezičnonacionalistički i asimilatorski naspram još iz staroga doba preživjelim, ali i novouseljenim etničkim skupinama. Obratno, etnonacionalizam kritizira asimilatorski državni nacionalizam redovito samo dotle dok i sâm još ne raspolaže državnom moći. Na dan nakon stvaranja nove nominalne nacionalne države postaju dosad opozicijski jezični i etnonacionalisti strastvenim pristašama državnoga nacionalizma i demokratskih procedura. Pravo je ono što stoji u zakonu koji je usvojila većina, basta! Je li to pak demokracija? Ovako ili onako, to je etnokracija u demokratskoj odori!

Ako, dakle, preobražaj demosa u etnos nije ništa manje problematičan od uzdizanja demosa u etnos, tada postoji, čini se, samo jedan izlaz za rješavanje odnosa napetosti između demosa i etnosa. On se sastoji u tome da se taj odnos ne želi riješiti, nego samo regulirati. Doba vjerskih ratova — cuius regio eius religio versus cuius religio eius regio — i klasnih borbi nije završilo rješavanjem vjerskih i socijalnih sukoba, već njihovim pravnim i političkim reguliranjem i institucionaliziranjem. Drugim riječima, demokratsko načelo teritorijalne države mora se samo nadopuniti etnokratskim načelom korporacijsko-pravnoga i korporacijsko-političkoga zastupanja jezičnoetničkih interesa u državnome sustavu.

U doba međunarodnoga isprepletanja i pokretljivosti probija moderni neomadizam načelo sjedilaštva. Taj se neomadizam ne zadržava na državnim granicama. Nijedan moderan čovjek ne dolazi danas na pomisao da pri promjeni svoga prebivališta iz jedne u drugu državu pa ni promjeni državljanstva mora promijeniti svoju pripadnost vjerskoj zajednici. Uz dostatan broj interesenata i dovoljno novca nastaju tako protestantske crkve u katoličkim krajevima, sinagoge i džamije u kršćanskim zemljama itd. Zašto bi u budućem evropskom jedinstvenom tržištu neki menadžer, evropski činovnik, kvalificirani radnik odgajao svoju djecu danas portugalski, sutra švedski i prekosutra hrvatski? A ni svaki moderan čovjek ne želi sebe ni svoje potomke anglizirati, romanizirati ili germanizirati bez obzira što se žele veliki jezici prihvatiti ili naučiti kao strani ili jezici komuniciranja.

Zbiljska politička perspektiva nije izbor između državnacionalističkog monokulturalizma i evropskoga ili globalnoga multikulturalizma, koji Dansku pretvara u multikulturnu marku, Francusku u multikulturno carstvo i Njemačku u multikulturnu zemlju.

Budućnost Evrope nije, dakle, u etnojezičnoj homogenizaciji zapadnih evropskih država ili u bezgraničnome etnonacionalnom miješanju naroda, nego u ponovnoj — u mnogome pogledu drukčijoj od one u prošlosti — etnojezičnoj heterogenizaciji Zapadne Evrope i, također, Sjeverne i Južne Amerike, na osnovi teritorijalnih tvrdava pojedinih etnacija protiv neželjenoga asimilacijskog procesa, u kojem veći narodi gutaju manje. Upravo zato što nacionalna država počinje gubiti bitne funkcije gospodarske i vojne sigurnosne države i predavati ih nadnacionalnim institucijama, sve će više jačati funkcija nacionalne države kao jezičnoetničke kulturne i, također socijalne države. U međunarodnome društvu više ne postoji »jedna i nedjeljiva« državna, narodna i nacionalna suverenost. Ova se dijeli na nadnacionalnu, nacionalnu i, nadamo se, također subnacionalnu, regionalnu i komunalnu suverenost u odlučivanju. Što je više nacionalna država, međutim, odslužila kao gospodarska i vojna država, to će više svijet zastrašivati pomisao da bi već za pedeset ili stotinu godina moglo, zacijelo, postojati ne trideset tisuća, šest ili osam tisuća nacionalnih država — za svaku jezičnu zajednicu jedna¹⁹ ali možda ipak tristo, četristo

¹⁹ To je često navodeni argument Ernesta Gellnera (*Nationalismus und Moderne*, Berlin 1991, str. 70), koji previda da mnoge od 8000 jezičnih skupina — prema drugim procjenama ima ih 3000 do 6000 — uopće ne žele nacionalnu državu, druge uopće nisu teritorijalno većinske, a treće se politički neće probiti. Preostaje, dakle, doista samo nekoliko stotina politički značajnih nacionalnih pokreta.

ili više, pri čemu ostaje otvoreno da li će biti riječ o »neovisnim« nacionalnim državama ili autonomnim državama članicama budućih država nacionalnosti. Današnji problemi Istočne Evrope nisu, dakle, »jučerašnji« 19. stoljeća, nego su trašniji problemi Zapadne Evrope 21. stoljeća. Ni Indija ni Afrika neće se, zacijelo, trajno pomiriti s angliziranjem i romaniziranjem, već će se podvrći teškome procesu regionalne etnogeneze i stvaranja nacionalnih jezika većega ili manjega dosega stapanjem još manjih etničkih skupina (plemena i dijalekata).

Kako se u pojedinostima mogu demokracija i etnokracija učiniti kako-tako kompatibilnima na istom teritoriju, to se ovdje ne može, nažalost, prikazati zbog nedostatka prostora i vremena. Najvažniji začeci toga razvijeni su iz svijesti daleko potisnutoga oblika internacionalizma, koji priznaje legitimnost ograničenoga nacionalizma u okviru multinacionalnih državnih i međunarodnih kontinentalnih ili globalnih pravnih poredaka, iz univerzalnih načela demokracije, humanosti i ljudskih i građanskih prava. Premda je tim začecima nakon 1918. godine političko područje djelovanja znatno oduzeto, oni ipak ostaju važnim misaonim poticajima za demokratsku politiku nacionalnosti danas u Istočnoj Evropi i sutra, također, pri prijelazu Zapadne Evrope u jedinstveno tržište i, možda, čak u intenzivnije političko ujedinjavanje.²⁰ Demokracija i etnokracija samo su prividno u nespojivoj protuslovnosti, one su, međutim, neizbježnim odnosom napetosti međusobno povezane i analitički razdvojive.

Istok ne može oponašati zapadnu povijest državnoga nacionalizma i razvoja zapadne demokracije; on mora demokraciju i pravnu državnost stvoriti iz svojih vlastitih iskustava i povijesnih pretpostavki. Stvaranje nacionalne države etnonacionalizmom očito je povijesna pretpostavka za nastanak stabilnih država, koje tek omogućuju gospodarski i kulturni razvoj građanskoga društva i razvoj demokratskih struktura. A ne obratno: etnonacionalizam se istočnim narodima ne može izbiti iz glave ni miroljubivim propagiranjem ustavnoga patriotizma na osnovi statusa quo ni demokracijskim postulatima Zapada, a pogotovu se ne može prognati vojnim intervencijama.

Zaključak ovog istraživanja glasi: nacionalizam (oba njegova oblika) i demokracija nisu, dakle, potpuno protuslojni. Oni su oboje legitimna djeca narodne suverenosti. Ali oni ne čine ni jedinstvo bez protuslovlja, nužan im je svjestan, politički i pravni kompromis.

Preveo s njemačkoga:
Tomislav Martinović

²⁰ Ti će se začeci opet više tematizirati u članku na drugome mjestu (Die Bedeutung der österreichischen sozialdemokratischen Nationalitätentheorie für die gegenwärtige Nationalitätenpolitik in Europa, u: *Lothar Hertzfeld (ured.), Die Sowjetunion — Zerfall eines Imperiums*, Frankfurt 1992, str. 103—125).

Egbert Jahn

DEMOCRACY AND NATIONALISM — UNITY OR CONTRADICTION?

Summary

In Eastern Europe democracy has only one, in most cases certainly very small and weak chance, namely as a national democracy, as democracy in nation states with a more or less explicitly pronounced *raison d'état*. A nation state is thought of exclusively as an ethnocracy, as self-determination of the people in an ethnic sense, as the rule of the nation (*ethnos*) over itself. The East cannot imitate the Western history of state nationalism and of the development of Western democracy; it must create democracy and the state of law out of its own experiences and historical presuppositions. The creation of a nation state through ethnonationalism is clearly a historical presupposition for the coming into being of stable states, which is an unavoidable condition for the development of economic and cultural aspects of civic society as well as of democratic structures.